

*Овчиннікова І. І.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

ЧАСОВА ЛОКАЛІЗОВАНІСТЬ І ФАЗОВІСТЬ ЯК ТАКСОНОМІЧНІ ОЗНАКИ ДІЄСЛІВ ДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано особливості реалізації функціонально-семантичного показника 'фазовість' на рівні синтаксичних структур із дієслівними предикатами дії, стану, процесу; виявлено й описано підстави розмежування семантичних категорій 'дія' і 'процес' на основі часової локалізації денотатів; з'ясовано семантичний потенціал суб'єктної синтаксеми при дієсловах дії та процесу в українській мові.

***Ключові слова:** дія, активність, агенс, суб'єкт, предикат, фазовість, часова локалізація.*

Проблема здійснення об'єктивної і всеохопної класифікації дієслівних значень є однією з найнагальніших у сучасній мовознавчій науці. Потреба у її розв'язанні змушує дослідників детально аналізувати дієслівну семантику з урахуванням усіх контекстуальних умов, де ця семантика якнайширше виявляє свій потенціал. Одним з показників, що реалізує семантичний потенціал дієслова, є співвіднесеність значення цієї частини мови з темпоральним аспектом позамовної дійсності.

Розташування ситуації, яку позначають дієслівні предикати, на часовій осі або, іншими словами, часова співвіднесеність їхніх денотатів, є одним з тих ключових показників, які дають змогу здійснити семантичну типологію дієслівної лексики на об'єктивних засадах. У мовознавстві відомими є кілька ґрунтовних класифікацій дієслів, здійснених саме на основі "часової характеристики", зокрема класифікація американського дослідника З. Вендлера [8], яка й до сьогодні вважається однією з найоб'єктивніших і найпереконливіших у межах обраної вченим семантичної ділянки.

Часова локалізація дієслівного денотата – це характеристика, яка засвідчує конкретність, реальність або абстрагованість, уявність певної дії, стану, процесу, характеристики, буття тощо. Кожна денотативна ситуація, позначена дієсловом, може бути потрактована як динамічна або як статична – на цьому, власне, і ґрунтується масштабне протиставлення дієслів дії і стану в мовознавстві. Динамічна ситуація, репрезентована дієсловом дії, завжди займає чітко означений відрізок на часовій осі і в більшості випадків може бути витлумачена як реальна, на відміну від ситуації статичної, яка найчастіше абстрагована від конкретної часової локалізованості й мислиться як уявна.

У мовознавстві доволі давно була висловлена думка про те, що часова співвіднесеність денотата може стати наріжним каменем у класифікації дієслівної лексики, оскільки ця характеристика має доволі глибокий зміст, аналіз якого уможливить виділення детальніших таксономічних ознак [1; 4; 8]. Цей показник і справді дає дослідникові змогу виділяти дієслова в окремій

групи залежно від того, як ситуації, позначені ними, заповнюють часові відрізки і чи заповнюють їх узагалі.

Для дієслів дії характерне заповнення реального часового відрізка, який має свою межу. Це означає, що ситуація виконання певної дії суб'єктом має початок і кінець, або результат. З. Вендлер у своїй класифікації називає такі дієслова “виконаннями” (accomplishments) і зауважує, що саме цим одиницям властиве видове протиставлення недоконаність / доконаність [8, с. 101-103]. Згідно з твердженням О. Селіверстової, для дієслівних предикатів аналізованої семантики природним є поєднання з темпоральними поширювачами, що позначають тривалість (*довго / недовго, протягом години / дня / доби, кілька секунд / хвилин / годин* і под.) [4, с. 106-107], наприклад: *Цілими днями перуть* жінки на гладких плитах свою грубу білизну (І. Франко).

Окрім дій, які заповнюють реальний часовий відрізок, виділяють також дії миттєві, які відбуваються разово й на часовій осі займають лише точку. З. Вендлер репрезентує їх як “досягнення” (achievements) і наголошує, що в мові їх репрезентують дієслова лише доконаного виду, наприклад: *Тесля рубонув так по ципилну, аж воно зломилось, він кинув спересердя, друге взяв, не встаючи* (Леся Українка). О. Селіверстова зауважує, що неможливість поєднання таких дієслівних предикатів з поширювачами, які вказують на тривалість дії (*від третьої до п'ятої години, протягом усього ранку, за кілька годин* тощо) засвідчує їхню абстрагованість від реальної часової осі й реального протікання в часі: “Дія ніби стискається в одну точку, що не має лінійної тривалості. Ця точка може бути схарактеризована лише кількістю часу, необхідного для досягнення межі, проте множина часових точок представлена тут не як лінійна послідовність, а як сума” [4, с. 107]. На цій підставі дослідниця, наслідуючи З. Вендлера, виділяє аналізований тип предикатів в окрему групу, яку називає “результативами” [4, с. 107].

На нашу думку, обидва типи денотативних ситуацій – ті, які займають відрізок на часовій осі, і ті, що репрезентують окрему точку, тобто є миттєвими, – можуть бути об'єднані в одну семантичну групу “дія” на підставі того, що вони експлікують уявлення про результативність дії незалежно від її тривалості.

З показником часової співвіднесеності, що для дієслів дії полягає в заповненні всього часового відрізка, необхідного для її (дії) реалізації, тісно пов'язане уявлення про фазовість. Під фазовістю дії розуміють можливість представити її протікання в окремі моменти розвитку й дати їм відповідну характеристику. Фазовість – це такий спосіб існування, за якого в кожному моменті існування створюється новий етап дії, а попередній залишається разом з попереднім проміжком часу. Ознака фазовості, як сукупність фаз, що постійно змінюють одна одну, найбільш характерний і легше сприймається у семантиці предикатів дії та процесу [5, с. 97], більше того, саме “фазовість існування” відрізняє денотат дієслова від денотатів іменних частин мови,

яким цей показник абсолютно невластивий з огляду на те, що вони позначають предмети та їхні характеристики в статистиці. Показником фазовості є можливість утворення від предикатів стану похідних дієслів з темпоральними префіксами *по-*, *про-*, які мають зменшено-обмежувальне значення: *малювати* – *помалювати*, *говорити* – *проговорити*.

За своїм змістом фазовість не збігається ні з категорією виду, ні зі способами дієслівної дії, з якими вона, проте, тісно пов'язана родо-видовими відношеннями. Фазовість – поняття ширше, ніж вид і спосіб, воно побудоване на уявленні про початок, тривалість і завершеність дії. Членованість дії на фази передбачає її розвиток і прогрес. Різні етапи протікання дії й поділ її на фази пов'язані з низкою семантичних ознак: цілісністю, ітеративністю, серійністю, перервністю, поновленням, миттєвістю й тривалістю і под. Інколи фазовість називають “внутрішнім часом дії”, що засвідчує можливість виділення в понятті “дія” певних етапів її розвитку.

Уявлення про фазовість дає змогу говорити про поділ дій на тривалі й миттєві. Усе це залежить від того, скільки і які фази лежать в основі реалізації дії. Якщо фаза лише одна – можна говорити про миттєву дію, наприклад: *А кінь раптово скакнув у хащу* (Б. Грінченко). Якщо ж фаз кілька, у них можна виділити початкову й кінцеву – варто говорити про тривалу результативну дію, наприклад: *Льотчик почав неквапом нарізати на сковороді яєчню* (О. Гончар). У випадку, коли фаз багато, вони однотипні й абстраговані від часової осі, уявні, слід говорити вже не про дії, а про діяльність суб'єкта, яка перебуває на периферії уявлень про власне дію, якщо взагалі не в концептуальному полі “процес” чи “стан”, наприклад: *Робітники працюють на монтажі електроніки, відновлюють її, виїжджають до замовників мікроскопи встановлювати* (В. Коротич).

Отже, дієслово дії репрезентує денотат, який локалізований на реальній часовій вісі. При цьому воно також експлікує в мові уявлення про фазовість, тобто такий спосіб існування суб'єкта, за якого в кожен окремий момент часу існує лише окрема фаза розвитку його дії: у кожен наступний момент дія ніби зникає і тут же відновлюється знову, або, іншими словами, одна фаза безперервно переходить в іншу, тобто дія набуває цілісності лише в межах всього того відрізка, поки вона має місце [4, с. 94].

У роботах зарубіжних мовознавців, присвячених типології дієслівних предикатів [2; 5; 6; 8], поняття дії також пов'язане з уявленням про членованість на фази, оскільки ознака фазовості існування дає змогу пояснити можливість такої сполучуваності: з огляду на те, що в кожен новий момент часу створюється наступний етап дії, а попередній ніби лишається з минулим моментом часу, дія виявляється розподіленою на часовому відрізку й заповнює його повністю [4, с. 96].

Однак для виділення дієслів дії в окрему семантичну групу (або клас) названого показника недостатньо. Дослідження дієслівних одиниць

засвідчує, що фазовість як таксономічна ознака властива не лише дієсловам дії, а й дієсловом процесу і навіть стану, який узагалі є своєрідним семантичним антиподом дії в мові. “Суттєвою особливістю дієслівних предикатів стану, – зазначає О. Леута, – є їхній фазовий характер... У предикатах стану цей показник має специфічне вираження в тому, що всі фази стану абсолютно однакові” [2, с. 140].

О. Селіверстова за ознакою фазовості / нефазовості навіть об’єднує дієслова дії, процесу та стану в один клас [4, с. 97]. На користь того, що ці одиниці можуть бути об’єднані в одну таксономічну групу, свідчить і те, що всі вони представляють відрізки на реальній часовій вісі і не можуть бути абстраговані від неї, тобто і дія, і стан, і процес репрезентують у мові реальні ситуації, які мали, мають або матимуть місце в той чи інший час. Однак логіка дослідника і власне мовний матеріал засвідчують, що все ж таки ці дієслівні одиниці попри наведену схожість в актуалізації уявлень про навколишню дійсність представляють різні семантичні сутності.

Основною підставою для розмежування дієслівних предикатів, що позначають дію, процес і стан, є визначена ними суб’єктна синтаксема. Стан представляє суб’єкта пасивного, який не докладає енергії для його (стану) реалізації, протікання стану визначене зовнішньою, не дотичною до суб’єкта силою, наприклад: *Данилко довго брѳохався, поринаючи в холодну воду, змерз украй та довго бігав і танцював, щоб нагрітися* (В. Підмогильний).

Дію виконує активний суб’єкт. Категорійна ознака “активного” суб’єкта дії співвідносна з термінами “агентивний”, “агент”, “агент”, “виконавець”, “діяч”, бо активність характеризує суб’єктну синтаксеми як агента, діяча, виконавця певних дій, наділеного енергією, волею, усвідомленістю докладених до здійснення чого-небудь зусиль, наприклад: *Подруга-сусіда наділа Мотрі на голову кибалку; на кибалку, над самим лобом, поклала вузьеньку стрічку з золотої парчі, а потім клала стрічки одну вище од другої так, що над лобом було видно пружок од кожної стрічки* (І. Нечуй-Левицький).

Активність як визначальна ознака предикатів дії і, відповідно, їхніх суб’єктів, передбачає актуалізацію таких сем, як ‘контрольованість’, ‘волюнтативність’, ‘цілеспрямованість’, ‘доцільність’. Сема ‘контрольованість’ пов’язана з наявністю чи відсутністю в синтаксичній структурі агенса – діючої особи, яка внаслідок свого волевиявлення контролює власні дії, які можна розцінювати як цілеспрямовані. Контрольованість дій суб’єкта об’єднує “окрім довільності дій також приховані ознаки усвідомлення, здатності предмета незалежно від того, є він істотою чи неістотою, здійснювати певну дію без зовнішнього втручання” [2, с. 143]. ‘Волюнтативність’ передбачає залежність дії, яку здійснює суб’єкт, від його волі; семи ‘цілеспрямованість’ і ‘доцільність’ розширюють і деталізують цю залежність, передбачаючи усвідомленість і скерованість дій суб’єкта на досягнення певної мети або доречність їх виконання в певній подійній ситуації.

Активність / пасивність суб'єкта є визначальною й доволі чітко окресленою підставою для розмежування дієслів, що позначають дію і стан. Проте ця підстава є дещо проблематичною при розрізненні дієслів дії та процесу.

У мовознавстві доволі поширеною є тенденція, згідно з якою в термін “дія” вкладають дуже широкий зміст, за якого він протиставляється лише якостям і станам, але не процесам. У такому розумінні його було представлено в роботах О. Потебні [3], Л. Щерби (1974), В. Русанівського (1977) та ін. Дія, на думку мовознавців, загалом репрезентує процесуальну ознаку як таку й характеризує загальне значення дієслів. Ми схильні, спираючись на позиції О. Селіверстової, розглядати поняття “дія” у вужчому тлумаченні, де воно зберігає своє протиставлення поняттю “процес” [4, с. 116].

Відмінності між діями й процесами, у свою чергу, визначають порізному. Існують дві основні тенденції в розмежуванні цих понять: враховувати тривалість у часі (тобто враховувати, чи займають їхні денотати точку або відрізок на часовій осі) і / або враховувати роль носія предикативної характеристики – суб'єкта – у здійсненні, наявності, збереженні предикативного денотата. Незручність такого подвійного протиставлення призводить до того, що деякі автори вводять додаткові терміни для того, щоб отримати пари, які розрізняються лише за однією ознакою. Так, термін “дія”(action) Дж. Лайонз використовує для позначення таких процесів і подій, реалізація яких залежить від агенса. Дії, які відповідають процесам, Дж. Лайонз називає “діяльністю” (activity), а дії, які відповідають подіям – актами [7, с. 483].

На нашу думку, найоб'єктивнішою в принципах розмежування дієслів дії та процесу є позиція О. Селіверстової, яка пропонує свою систему позначень. Дії, процеси і стани дослідниця об'єднує під терміном “пофазно існуючий об'єкт”. Однак дія при цьому – це лише такий пофазно існуючий об'єкт, який має свого агенса, тобто такого суб'єкта, зусилля і / або акт волевиявлення якого “створює” цей об'єкт (денотат). Термін “процес” може бути використаний, згідно з твердженням О. Селіверстової, лише для позначення пофазно існуючого об'єкта, який не здійснюється і не підтримується агенсом [4, с. 117].

Іншими словами, для дії характерний агентивний суб'єкт-істота, який контролює, виявляє вольовий намір і свідомо спрямовує дію на досягнення певної мети, наприклад: *Із декоративного картону **доктор вирізав** людські фігури, **підклеїв** під них деревляні цурпалки, грубо **розмалював** їх умовними фарбами, крізь картонні пупи **протягнув** їм дрiт і весело **засовав** цими фігурами під палючим сонцем живого, справжнього степу* (М. Йогансен). Процесу ж властивий суб'єкт-неістота, який не володіє свідомістю, хоча може бути активним, несвідомо виступати в ролі джерела енергії, наприклад: *Але от вони почали гаснути, збігла хмарка, заторохтів грім, **завірюха зломила** не одного дуба, **погнула** не одно чоло* (П. Грабовський).

Розмежування за ознакою свідомо істота / несвідомо неістота може бути, на нашу думку, принциповим показником розрізнення дії й процесу в семантичному сенсі. При цьому варто визнати, що протікання процесів властиве й активному, свідомому суб'єкту-істоті (бачити, чути, розуміти), проте, згідно з висловленням О. Селиверстової, вони є результатом роботи певного “внутрішнього механізму суб'єкта, проте не його свідомої активності” [4, с. 117].

Загалом можна стверджувати, що в питанні типології дієслівних значень ознаки часової співвіднесеності й фазовості виступають у ролі таксономічного показника, який дасть змогу вирізнити дієслова зі значенням “дія” з-поміж інших семантичних класів, при цьому тип суб'єкта, визначений у межах речення з відповідним дієслівним предикатом, може слугувати деталізатором обраної типології.

Л і т е р а т у р а :

1. Булыгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке / Т. В. Булыгина // Семантические типы предикатов : [монография] / [отв. ред. О. Н. Селиверстова]. – М. : Наука, 1982. – С. 7-85.
2. Леута О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові : [монографія] / Олександр Іванович Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 208 с.
3. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Глагол. Местоимение. Числительное. Предлог / Александр Афанасьевич Потебня. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : Красанд, 2010. – 320 с.
4. Селиверстова О. Н. Второй вариант классификационной сетки и описание некоторых предикативных типов русского языка / О. Н. Селиверстова // Семантические типы предикатов : [монография] / [отв. ред. О. Н. Селиверстова]. – М. : Наука, 1982. – С. 86-157.
5. Семантические типы предикатов : [монография] / [отв. ред. О. Н. Селиверстова]. – М. : Наука, 1982. – 365 с.
6. Comrie B. Aspect / B. Comrie. – London – New York – Melbourn : An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. Cambridge, 1976. – 142 p.
7. Lyons J. Semantics / J. Lyons. – Cambridge, 1977.
8. Vendler Z. Linguistics in Philosophy / Z. Vendler. – Ithaca, N.Y. : Cornell University Press, 1967. – 203 p.

Овчинникова И. И. Временная локализованность и фазовость как таксономические признаки глаголов действия в украинском языке.

В статье рассмотрены особенности реализации функционально-семантического показателя 'фазовость' на уровне синтаксических структур с глагольными предикатами действия, состояния, процесса; выявлены и описаны основания разграничения семантических категорий 'действие' и 'процесс' на основе временной соотношенности денотатов; определен семантический потенциал субъектной синтаксемы при глаголах действия и процесса в украинском языке.

Ключевые слова: действие, активность, агенс, субъект, предикат, фазовость, временная соотношенность.

Ovchynnikova I. I. Temporal localization and fazes as taxonomic features of verbs of action in the Ukrainian language.

The features of functional-semantic index 'faze' on the level of syntactic structures with verbal predicates of an action status, process, identified and described reasons differentiation semantic categories 'action' and 'process' based on temporal localization referents, found semantic potential subjective syntaxema with verbs of action and process in Ukrainian language are analyzed.

Keywords: action, activity, agent, subject, predicate, fazovist, temporal localization.

Теркулов В. И.
Донецкий национальный университет

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ДЕРИВАЦИЯ И КОНЦЕПТ

В работе констатируется порочность придуманных классической лингвистикой индульгенций для “необъяснимых” языковых фактов – тезиса об их периферийности и обусловленности не поддающейся объяснению деятельности индивида. Взамен этого предлагается новая методология, основанная на совмещении гносеологических техник глоссематики и когнитивно-коммуникативного номинатемного подхода.

Ключевые слова: деривация, инвариант, коагуляция, референция, номинатема.

Можно констатировать кризис классической лингвистики в том ее аспекте, который касается определения истинности полученного знания. В ряде случаев, однако, факты не поддаются однозначной трактовке при помощи “традиционных постулатов” [8]. Тогда исследователи пытаются создать “индульгенции” для своих теорий, объясняя их неуспешность тем, что:

(а) язык – это сложная система, у которой есть центр и периферия; а на периферии отмечаются переходные явления, не подпадающие под действие закономерностей, являющихся обязательными для центра системы;

(б) язык – это антропоцентрическая система; в силу же того, что человек – существо, мало поддающееся систематизации, и язык является лабильной системой, допускающей отступления от правил, мотивированные нестабильностью поведения его носителей.

Мне эти доводы представляются малоубедительными.

(а) Мне непонятно, что такое периферия в системе языка. Этот компонент системы не определен. Я знаю, что периферия в географии – это глубинка, провинция, в компьютерной технике – внешние устройства, в теории управления – организации или учреждения, не являющиеся центральными органами, находящиеся на местах, не в центре. Что же такое периферия в языке? Создается впечатление, что это некое вместилище всех труднообъяснимых фактов, некая “внесистемная” часть системы. Например, наука не может объяснить существование безаффиксных падежных форм существительного типа *дождь, вод*. Их существование противоречат нашей